

1916 BÜYÜK ANKARA YANGINI

"... İyi de yangına su yerine gaz yağdı sıklamak kimin çıkarına olabilirdi..."

Ankara, tarih boyunca farklı medeniyetlerin izlerini taşıyan, derinlikli bir hoşgörü iklimine ev sahipliği yapmış kadim bir şehirdir. 1916 yılı, yalnızca bir savaşın değil, aynı zamanda bir imparatorluğun çözümlüşünün de ağır gölgesini taşımaktaydı. I. Dünya Savaşı'nın yakıcı atmosferi, cephelerden uzakta kalan şehirleri bile derinden sarsıyor, Anadolu'nun kadim yerleşimlerinden biri olan Ankara da bu sarsıntıdan payını alıyordu. Henüz küçük bir Orta Anadolu kasabası görünümünde olan şehir, yüzyıllar boyunca Müslüman, Ermeni, Rum ve Yahudi topluluklarının bir arada yaşadığı, ticaretin ve zanaatın çok kültürlü bir yapı içinde geliştiği bir merkezdi. Ancak bu kırılgan denge, savaş yıllarının getirdiği ekonomik buhran, güvenlik endişeleri ve toplumsal gerilimlerle giderek zayıflamaktaydı.

1916 yılı, bu köklü şehrin toplumsal ve mimari hafızasında derin bir kırılma noktası olarak yerini alır. O yılın Eylül ayında yaşanan ve şehri bir ateş çemberine hapseden o büyük yangın, sadece ahşap evleri ve tarihi dükkanları küle çevirmekle kalmamış, aynı zamanda şehrin sosyal dokusunu da sonsuza dek değiştirmiştir. Özellikle Ankara'nın Ermeni, Rum ve Yahudi vatandaşlarının yoğunlukla ikamet ettiği bölgelerde başlayıp kentin kalbine doğru yayılan alevler, bir devrin sonunu haber veren bir uğultu gibi yankılanmıştır.

İşte bu atmosfer içinde, 1916 yılında Ankara'da meydana gelen büyük yangın, yalnızca fiziki bir felaket değil, aynı zamanda şehrin demografik ve sosyo-kültürel yapısını kökten değiştiren bir dönüm noktası oldu. Yangının özellikle gayrimüslim nüfusun yoğun olarak yaşadığı mahallelerde etkili olması, olayın sıradan bir afetin ötesinde değerlendirilmesine yol açmıştır. Dar sokaklar, ahşap evler ve bitişik nizam yapılaşmanın hâkim olduğu bu bölgelerde alevler kısa sürede büyümüş; rüzgârın da etkisiyle kontrol altına alınamaz hale gelerek geniş bir alana yayılmıştır. Günlerce süren yangın sonucunda yüzlerce ev, dükkân, atölye ve ibadethane kül olmuş; Ankara'nın ticari ve zanaatkâr dokusunun önemli bir bölümü yok olmuştur.

Bu yangın, salt fiziksel bir yıkım değil, aynı zamanda çok kültürlü bir yaşamın zayıfladığı ve yerini büyük bir belirsizliğe bıraktığı trajik bir dönüm noktasıdır. Alevlerin arasında yükselen dumanlar, yüzyıllardır süregelen komşuluk ilişkilerini, ortak kültürel birikimi ve şehrin ticari omurgasını oluşturan zanaatkâr ve tüccar sınıfının geleceğini de beraberinde süpürmüştür. Yangının küllerinden doğan Ankara, savaşın ve yokluğun gölgesinde yeni bir kimlik inşa etmeye çalışırken, kentten ayrılmak zorunda kalan gayrimüslim vatandaşlarımızın hikayesi, bu yeni inşa sürecinin sessiz ama bir o kadar da acı veren arka planını oluşturmaktadır. Bu çalışma, 1916 yangınının sadece bir "afet" değil, bir şehrin toplumsal hafızasından koparılan parçaları ve bu trajedinin ardından Ankara'nın sosyal yapısında meydana gelen köklü değişimleri tarihsel bir perspektifle ele almayı hedeflemektedir.

Yangının ardından ortaya çıkan tablo, yalnızca maddi kayıplarla sınırlı kalmamıştır. Zaten savaşın getirdiği güvensizlik ortamında yaşayan gayrimüslim topluluklar için bu felaket, bir kırılma anına dönüşmüştür. Ermeni, Rum ve Yahudi ailelerin önemli bir kısmı, hem ekonomik varlıklarını yitirmiş hem de geleceğe dair umutlarını kaybetmiştir. Bu durum, Ankara'dan İstanbul'a, İzmir'e ya da yurt dışına doğru başlayan bir göç dalgasını beraberinde getirmiştir. Böylece yüzyıllardır şehrin ticaretinde, zanaatında ve gündelik yaşamında önemli yer tutan bu toplulukların varlığı hızla azalmış; Ankara'nın çok kültürlü yapısı ciddi bir dönüşüme uğramıştır.

Bu büyük yangın, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan daha geniş ölçekli toplumsal ve siyasi gelişmelerle birlikte değerlendirilmelidir. Ermeni Tehciri gibi uygulamalar ve savaş koşullarının yarattığı güvensizlik, farklı topluluklar arasındaki ilişkileri derinden etkilemiş; yangın gibi felaketler bu süreci hızlandırıcı bir rol oynamıştır. Bu nedenle 1916 Ankara Yangını, yalnızca bir afet tarihi konusu değil, aynı zamanda bir toplumsal dönüşümün, bir çözülüşün ve bir hafıza kaybının da hikâyesidir.

Bu çalışmanın amacı, söz konusu yangını yalnızca kronolojik bir olay olarak ele almak değil; yangının öncesindeki sosyo-ekonomik yapıyı, yangın anındaki gelişmeleri ve sonrasında ortaya çıkan demografik, ekonomik ve kültürel sonuçları bütüncül bir bakış açısıyla incelemektir. Böylece Ankara'nın belleğinde derin izler bırakan bu felaketin, şehrin kimliğini nasıl dönüştürdüğü ve hangi tarihsel süreçlerle iç içe geçtiği daha açık bir şekilde ortaya konulacaktır.

Büyük Yangın Öncesi Ankara

18. yüzyılın başında, Ankara tiftik keçisinin tüyünden yapılan sof adlı bir kumaş ve sal üretimi sayesinde önemli bir üretim merkeziydi. Zengin Avrupa bu kumaşları çok beğeniyordu. İpliğin büyük kısmı Beypazarı'nda üretiliyordu. Ankara'nın ticaret burjuvazisini oluşturan Ermeni tüccarlar yılda 3000 balya (60 ton) tiftik ipliği dışsatımı yapmaktaydılar. 1827 yılında Ankara'da 546 adet sal dokumacısı (Salciyan), 9 adet tiftik satıcısı (Tiftikciyan) ve 139 adet kumaş satıcısı vardı.

Bu tarihlerde, Ermeniler, önceleri İngiliz şirketlerine aracılık ve acentelik görevini yapmaktayken, zaman içinde kendi ticaret evlerini kurup, yerleşerek yeni ticaret burjuvazisini oluşturdular.

1835-1837 yılları arasında Ankara'ya uğrayıp bir süre kalan İngiliz gezgini Hamilton, kentte yaklaşık 6.000 Müslüman, 4.000 Katolik Ermeni, 300 Ortodoks Ermeni, 300 Rum ve 150 kadar Yahudi konutunun bulunduğunu ve kent nüfusunun 60.000 kişi civarında olabileceğini yazmıştı. Hamilton'un gördüğü Ankara, çok kültürlü kent niteliğiyle hayli canlı bir ticaret merkezi görünümündeydi. Bunu sağlayan etken ise iç dinamiklerle değil, dışsal nedenlerle ortaya çıkan, çoğunluğunu 1828 yılında İstanbul'da oturmakta iken Ankara'ya yerleşen 6.000 kişilik bir Katolik Ermeni gurubunun oluşturduğu yeni ticaret burjuvazisiydi.

Prof. Enver Ziya Karal Ankara Tarihi adlı kitabında, bu kesim hakkında su değerlendirmeyi yapıyor: Kentte yaşayan Ermeni'ler iç ve dış ticaret, sarraflık, kuyumculuk, bankerlik, müteahhitlik, gibi mali işlerle uğraşıyorlardı. Askerlik hizmeti yerine hafif bir vergi vermekteydiler. Bu nedenle sürekli işlerinin başında olabiliyorlardı. Gelir düzeyleri bakımından Müslüman Türklere daha iyi durumdaydılar. Ancak bu üstünlükleri kıskançlık yaratmadı ve II. Abdülhamit dönemine kadar huzur ve güven içinde yaşadılar. Mezhep yönünden bir birlik göstermedikleri ve üç kiliseye bölündükleri için Ermenilerin çoğu Türkleşmişlerdi ve Türkçe konuşmaktaydılar.

Kent halkı her yıl Paşa'ya hediye olarak 150.000 kuruş yollamakta, bunun büyük bir kısmı Hristiyan halktan toplanmaktaydı. Hristiyanlar ayrıca her yıl 25.000 kuruş şarap vergisi ödüyordu. Çok yoksul olan Yahudi'lerin dışında zengin Ermeni ve Rumların, kenti çevreleyen tepelerde bağ evleri vardı. Bunlardan bir örnek ise Çankaya'daki "Kasapyan Bağ Evi"dir. Tiftik tüccarı Kasapyan tarafından yaptırılan bu bağ evi, sahibinin savaş sırasında kenti terk etmesiyle eşyalarıyla birlikte Ankara'nın tanınmış ailelerinden Bulgurluzade'lere kalmıştı. Atatürk'ün bir at gezintisi sırasında görüp beğendiği bu bağ evi, Bulgurluzade Tefvik Efendi'den satın alınarak Türk Silahlı

Kuvvetlerine bağışlandı. Bağ evi 1923 yılından sonra Cumhurbaşkanlığı Çankaya Köşküne dönüştürülmüştür.¹

1861 yılında Ankara'ya gelip kentte bir süre kalan Georges Perrot, ekonomik durumu kötü olan Yahudiler dışında, hem Ermenilerin hem Rumların hem de Müslümanların neredeyse tamamının bir bağ evi bulunduğunu, en güzel bağ evlerinin de Esat'ta olduğunu anlatmıştır.

1916 yılının Eylül ayında Ankara merkezinin büyük bir kısmını küle çeviren büyük yangında sadece 5 kişinin hayatını kaybetmiş olması nüfusun büyük bir kısmının o dönemde bağ evinde oturuyor olmasına ve yanan yerlerin önemli bir kısmının sakini binlerce Ermeninin aylar öncesinde tehcire tabii tutulmuş olmasına bağlanabilir. 1916'nın Türkçesiyle harik-i kebir (büyük yangın), o dönemde Ankara'nın başına gelen tek büyük felaket değildir.

Temmuz 1915'te Ankara Valisi Mazhar Bey, Dahiliye Nezareti'nden gelen tehcir talebini uygulayamayacağını bildirdikten bir süre sonra emekliye sevk edilir. Yerine vekaleten İttihat ve Terakki'nin koyu milliyetçi üyelerinden Mustafa Atıf atanır. Rum Ortodoks, Gregoryen ve Katolik cemaatleri ile Frerlerin mülklerine 1916'dan 2 yıl önce el konulmaya başlanmıştır. Ülke savaştadır ve ordunun masrafları "bağış" sistemiyle toplanmaktadır. Özellikle okul binaları ve varlıklı kesime ait özel mülklerin bir kısmı hazine mülküne alınır.

1915'in ikinci yarısı, Ankara'daki Hristiyan nüfus -özellikle de Ermeniler- için geri dönüşü olmayan bir sürecin başlangıcıdır. Ağustos 1915'te Anadolu'nun birçok diğer ilinde olduğu gibi Ankara'da da tehcir ismiyle başlatılan süreç birkaç hafta içinde katliama dönüşür. İslamı kabul etmeyen, çoğunluğu Gregoryen ve Katolik erkekler

¹ AKTÜRE Sevgi, "1830'dan 1930'a Ankara'da Günlük Yaşam", Prof. Dr. ODTÜ Mimarlık Fakültesi öğretim üyesi.

önce tutuklanır, sonra sürülür veya öldürülür. Tutuklu bekletilen ya da hâlihazırda yola çıkarılmış olan bir grup Katolik Ermeni, Papalık ve Fransız Büyükelçiliği'nin girişimiyle serbest bırakılır. Bu süreçte Ankara'da yaşayan 10 bin Ermeni "kaybolur".

1916 yılının başlarında Ankara'da kalan Katolik, az sayıda Gregoryen ve Protestan, İslamiyet'i kabul etme zorunluluğu ile karşı karşıya kalır. Ayinler, kiliselerden evlere taşınır. 1916 yılı Ankarası'nda vali ve polis müdürü eliyle yürütülen bir "getto" sistemi vardır. Zorla çalıştırma, taciz ve mülklere el koyma yaygındır. Bahar aylarında, 2 bin dükkan, 3 katedral, 9 kilise, okul ve evlerdeki eşyalar atlı arabalarla İstanbul'a taşınacaktır. Bunun dışında kalan bir takım "değersiz" eşya ise müslüman ailelere verilir.

1916 Eylül'ünde şehirdeki Hristiyan nüfusun bir kısmı zaten mülksüzleştirilmiştir. Şehirde kalan ailelerin çoğunluğu da bir şekilde ticaret yapan ve sarayla ilişkisi olan (örneğin saray için sof üreten) ailelerdir. Yangından sonra bu aileler de şehrin günlük yaşantısından silinecektir.²

Büyük Ankara Yangını Öncesi Ankara'da Gayrimüslimler

Toplumsal Tarih Dergisi'nin Kasım 2012 tarihinde yayınlanan 227. sayısında Taylan Esin tarafından kaleme alınan "1916 Ankara Yangını" başlıklı yazısında; o dönem Ankara'da yaşayan Rum ailelerin kızlarından Evdokya Epeoğlu'nun yazdığı "Kayıp Vatanımdan Hatıralar" ve Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nin 296 no.lu kayıtında mevcut 1902 Ankara doğumlu olan ve 1922'ye kadar Ankara'da yaşayan Bayan Karasuli'nin anlatılarına dayanarak aktardığı bilgiler şu şekildedir.

1916 Ankara Yangını'yla ilgili arşiv belgeleri, bilindiği kadarıyla, ilk kez Sn. Ali Birinci tarafından, o dönem Ankara'ya sürgün olan Refik Halid'in anıları ve önemli bazı fotoğraflarla beraber yayınlanmıştır. Yangında Ermeni ve Rum mahallesi neredeyse tümüyle yanmış, Müslüman mahalleleri görece az zarar görmüştü. Mukayese için, yanan kilise ve cami/mescit sayıları açıklayıcı olabilir.

1914 sayımına göre, Ankara merkez kazasında 69.066 Müslüman'la beraber, 3.327 Rum-Ortodoks, 915 Protestan, 3.341 Gregoryen ve 6.990 Katolik olmak üzere ceman 14.500, yani Müslüman nüfusun %21'i kadar Hıristiyan yaşıyordu. Oysa resmi raporlara göre, yangında 7 kiliseye karşılık, 2 cami ve 6 mescit yanmıştı.

"Rum cemaatinin üç kilisesi bulunmaktaydı. Metropolit kilisesi 1794'te inşa edilmiş ve onarım görmüştür." Şehirde "... 2 Rum kilisesi, bir de Rum

² ETÖZ Zeliha ve ESİN Taylan, "Büyük Ankara Yangını: Felaketin Mantığı", İletişim Yayınları, 2015.

Ortodoks manastırı vardı." 1916 yılında Ankara Rum Metropolithanesi arşivleri bir yangın neticesinde mahvolmuştur. Nicolas Agyos namı altında bir katedral vardı. Yeri şimdiki Park Palas'ın bulunduğu yerdi. Bu katedral Jannikos zamanında (1860) yanmış ve Gerannikos zamanında (1877) tamir edilmiştir." 1949 yılında Ankara'ya gelen Evliyagil, "Ulus'ta Karpiç'in karşısındaki Park Palas'ta" kalır. Yordanoğlu merkezde üç kilise olduğunu yazar, Aziz Georgios, Aziz Klementos ve Aziz Nikolaos. Aziz Georgios, Kale içinde, Hisar'daydı, Atpazarına yakındı. 1916 Yangını'ndan sadece bu kilise kurtulmuştu. Toparlarsak, şehirde, Hisar içindeki Aziz Georgios Kilisesi, Çıkrıkçılar'ın başında Aziz Klementos ve şimdiki 100. Yıl Çarşısı'nın karşısında, Atatürk heykeli ile Postahane arasında, yakın zamana kadar Akman'ın bulunduğu yerde Aziz Nikolaos Kilisesi vardı.

Ayrıca bağlarda da bazı Ortodoks şapel/kiliseleri vardı: "Bu kiliselerden Keçiören'de bulunan Aya Yani adlı kilise, yıkık durumda olduğundan 1888 yılında yapımına hükümetçe izin verilmiştir." "Dikmen yerli Rumların oturduğu bağlık bir semtti. (burada Dikmen gazinosu olarak bilinen Kilise vardı.) Keçiören'deki Aziz Yoannis ve Dikmen'deki Meryem Ana'ya adanmıştı.

Karasulos, Şişmanoğlu vs. gibi varlıklıların desteği ile 1871'de inşa edilen, Ankara'nın en görkemli binası olan, beş sınıf ve 200 talebeli müstakil Rum okulunun müdürü İstanbullu idi. Eğitim araç/malzeme ihtiyacı cemaat tarafından sağlanıyordu. Ekonomik şartların ağırlığına rağmen, yedi öğretmen istihdam ediliyordu. Cemaatin zenginleri, bir taraftan gösterişçi tüketim içinde iken, diğer taraftan tüm çocukların daha iyi bir eğitim alması için ellerinden gelen fedakarlığı yapıyorlardı. Ahmet Şerif'in, eğitim konusunda halka örnek gösterdiği cemaatlerden biri de Rumlardır:

Pontus kökenliler hariç, Ankara Ortodoksları Türkçe konuşuyordu. Aziz Georgios Kilisesi'ndeki ayinler Türkçe yapılırdı. "Ankara Metropolidi. 19. asrın ibtidasında, Ortodoks dinine ait, Yunan harfleri ve Türkçe diliyle, Venedik'te basılan üç ciltten ibaret bir eser meydana getirmiştir." Ancak muhtemelen Ankara'da yaşadıkları zorluklar ve Yunanistan'ın bağımsızlığı ile başlayan Helenleşme süreci içinde, özellikle geçen yüzyılın başında, cemaatin "ana dil"ine karşı ilgisi artmıştı. Rum okulunda Yunanca temsiller verilmeye başlamıştı. 1920-21'de Karasuli'nin kardeşi Mihalis Karasulos, felçli olduğu için sürgünden muaf tutulup, Ankara'da kalan Yoannis Seferoğlu'ndan gizlice Yunanca öğreniyordu.

Yazın şehirde yerleşim yoğunluğu gibi sebeplerden oluşan sıtma riski nedeniyle, aileler şehir dışındaki Keçiören, Balgat ve Dikmen gibi banliyölerdeki bağlara göçerdi. Bu özellikle kadın ve çocuklar için eğlenceli bir dönemdi. Erkekler ise her gün şehre gitmek zorundaydı.

Cemaat için kötü günler, Gregoryen tehciri ile başlar. Karasuli'nin babası, o dönemde çiftliğine kaçıp gizlenmişti. Savaş yıllarında, seferberlik gerekçesiyle okul binalarına ve özel mülklerine el konur, ticaretten men edilirler ve mallarına boykot uygulanır. Yangın ise hayatlarını tümünden altüst eder. Mütareke'den sonra Ankara'ya gelen İngilizler, cemaatin şikâyetlerini değerlendirmek için bir komisyon kurar ve mallarını iade eder. İngilizler Hıristiyanlarla iyi ilişkiler kurar ve Müslümanlara karşı destekler

ancak geldiklerinin ikinci yılında bir gün aniden ve haber vermeksizin şehri terk ederler.

Ankara'da kalan Hıristiyanlar bu yıllarda oluşan öfke ve hıncın bedelini ağır öder. Özellikle 1921 Mart'ından itibaren Rum evleri aranmaya başlanır, tüm erkekler yakalanır, hapis, mahkeme, sürgün veya infaz edilir, tutuklananların malları müsadere edilir. Muhittin Paşa'nın yerine geçen defterdar "Yahya Galip'e göre laterna gürültüsü Ankara'nın haysiyeti ile bağdaşmamaktadır. Haymana Kaymakamı iken, Ankara'da Polis Müdürlüğü görevine başlamış olan Ali Cemal Bardakçı'ya "... beni ve şehri bu laterna gürültüsünden kurtaracaksın. Ötesini sen kendin bilirsin" dediği rivayet olunur. "Mütareke'den bu yana devam eden taşkınlıklar"ı önlemek için "benimle gelen dört Haymanalı ile Ankara sokaklarına daldık. Aradan bir hafta geçmişti ki, ortalıkta ne laternalar ne silah sesleri ve ne de sokaklarda İngiliz ve Fransız komiserlerine güvenerek serkeşlik edenler kalmıştı."

Yordanoğlu, Ankaralı son Rumların mübadelede gittiğini yazar ama Gentizon'a göre, 1923'te Ankara'da "hiç Rum bulunmamaktadır, Ermenilere gelince, bunlar 50 Katolik aile kadardı". Yordanoğlu, savaştan önce, cemaatlerin birbirlerinin bayram ve yortularını kutladığını, Ramazan'da aynı sofraya oturduklarını ve şehir çevresindeki Kürt ve Çerkezlerle de ilişkilerin iyi olduğunu belirtir. Savaşla beraber işler değişir. Ölümle cezalandırılan bir suç olması nedeniyle silah taşımayan gayrimüslimlerden önce Gregoryen, sonra da Katolikler herhangi bir direniş göstermeden toplu halde tehcir edilir.

Epeoğlu'na göre, elbette hemen öncesindeki Ermeni katliamı nedeniyle tedirgin olsalar da, 1916'ya kadar Ankara Rumlarının hayatı ciddi anlamda sarsılmamıştı. Türkler ve Rumlar ihtilafsız olmasa da karşılıklı saygı içinde yaşıyordu. Rumlar Türk köylerine gittiklerinde cömertçe ağırlanıyordu. Hatta ortak kültleri vardı.³

Büyük Ankara Yangını öncesinde 1914'te gerçekleşen sayımlara göre, şehirde 69.066 Müslüman ile birlikte, 915 Protestan, 3.342 Gregoryen ve 6.990 Katolik yaşamaktaydı. Ankara merkezinde başta Hisarönü Mahallesi olmak üzere, Keçiören, Dikmen ve Balgat civarı, Ortodoks-Rum ve Ermeni halkın yoğun olarak yaşadıkları bölgelerdi. Gayrimüslimler, genellikle çiftçilik, bağcılık, halıcılık ve ticaretle geçinirlerdi. Pontus göçmenleri dışında şehirde yaşayan Rumlar günlük hayatta Rumca konuşmazlardı.

³ ESİN Taylan, "1916 Ankara Yangını", Toplumsal Tarih Dergisi, 227. Sayı, Kasım 2012.

Ankara'da Rum ve Ermenilerin eğitim gördüğü Rum Okulu, Fransız Frères Okulu ve Devlet Okulu bulunmaktaydı. Şehirdeki Hristiyan nüfusun önemli bir kısmı yerlilerden, geriye kalanlar ise Kayseri, Samsun, Kütahya, Bursa ve İstanbul kökenli göçmenlerden oluşuyordu.

Hisarönü içerisinde üç tane önemli Ortodoks kilisesi bulunmaktaydı. Bunlar Aziz Georgios Kilisesi, Çıkrıkçılar Yokuşu ve Anafartalar Caddesi bitişiğinde bulunan, Ayasofya'dan daha eski bir kilise olan Aziz Klementos Kilisesi ve Atatürk heykeli civarında bulunan Akman'ın yerinde yer alan Aziz Nikolaos Kilisesi'dir. Dikmen ve Keçiören'de de çeşitli Katolik ve Ortodoks kiliseleri bulunuyordu. Rum ve Ermeni vatandaşlar, sıklıkla bu kiliseleri ziyaret eder, genellikle Türkçe gerçekleştirilen ayinlere katılırlardı.

1915 Ağustos ayında çoğunluğu Ermeni olan Gregoryen ve Katoliklerin tehciri ile birlikte gayrimüslimlerin hayatı zorlaşmaya başlamıştır. Savaş yıllarında seferberlik gerekçe gösterilerek okul binalarına, öz mülklerine el konulur ve ticaretten uzaklaştırılırlar. 1916 yılında ise yangın ile yerleşim yerlerini kaybeden Ankaralı gayrimüslimler, şehri büyük ölçüde terk ederler.⁴

Ankara'da Gayrimüslüm Tehcirleri

Ankara tarihinde bir milat olan bu yangın büyük maddi hasarlara yol açmakla kalmaz, Avrupalı gezginlerin bile hayret ve övgüyle anlattıkları o çok dinli, çok etnisiteli nüfus yapısını da yok eder. Yangında Hisarönü Ermeni Mahallesi gibi Rum Mahallesi de tamamen yok olur.

Osmanlı'da daha zorunlu askerlik yokken Müslüman Yeniçeriler gidiyordu savaşlara. Orada yağmaladıkları mücevher, cariye, at, esir, besili hayvan gibi ganimetleri getiriyorlardı. Esirleri esir pazarında satarlardı. Ancak zamanla her yerde yenilgi üstüne yenilgiler başlayınca bu devasa orduyu beslemek güçleşti. 1699'dan sonra ise savaş işleri sancak beyleriyle yerel emirlere devredildi. Bu küçük ordular, gerektiğinde bir bayrak altında toplanıyordu.

1846'da Osmanlı da tıpkı Fransa gibi zorunlu askerlik uygulamasına geçti. Ancak islam hukukuna göre Müslüman olmayanlar silah taşıyamadıkları gibi ordu içinde emir de veremezlerdi. Bu yüzden askere alınmayan Ermeni, Rum ve Yahudilerden yüksek oranda askerlik vergisi alınmaya başlandı. Onlarda işte bu yüzden ticarete yöneldiler.

Gayrimüslimler, ticaret ile gelen zenginlikle Müslümanlara fark atarken, Müslüman ahali de yıllarca süren zorunlu askerlikle hızla yoksullaşmaya başladı. Devlet Müslümanlarda, ama zenginlik Gayrimüslimlerdeydi. Devamlı olarak o bitmeyen savaşlara giden Anadolu ve Balkan Müslümanlarının erkekleri ile köyde kalan aileleri perişan oluyor, tarlalarını süremiyor, servet biriktirmek şöyle dursun giderek daha da yoksullaşıyorlardı.

⁴ BAŞDEMİR Alican, "Ankaralı Gayrimüslimlerin Trajedisi: Büyük Ankara Yangını", <https://gazetebilkent.com/,18/12/2015>.

1913'te ise büyük bir sarsıntı yaşandı. Balkan harbiyle Selanik, Manastır, Makedonya gibi Osmanlının en gözde beldeleri elden çıkıverdi. Müslüman topluluklar, evlerini, köylerini bırakıp Anadolu'ya göçtüler. Anadolu'nun hemen her yerinde ise Ermeniler ile Rumlar yaşıyordu. İttihat ve Terakki yöneticilerine göre Balkanlar nasıl Müslümanlardan temizlendiyse Anadolu da Hıristiyanlardan temizlenmeliydi.

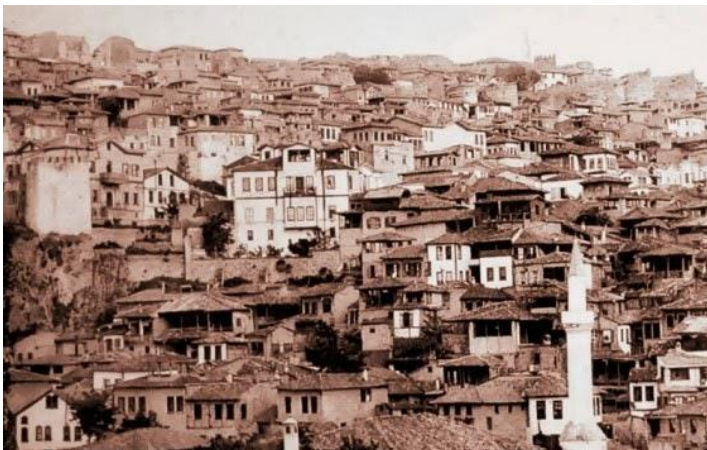
1914'te Ankara sancağında yaşayan 28 bin 858 Ermeni'nin yarısı Ankara merkezindeydi. Katolik zengin Ermeniler, 11 bin 206 kişiyle Hisarönü Mahallesi'nde yaşarken, daha yoksul Ermeniler, Hacıdoğan, Tahtakale ve Hacı Bayram mahallelerinde oturuyordu. Birinci Dünya Savaşı öncesi Ankara'da 16 bin 000 Ortodoks Rum, 11 bin 319 Katolik Ermeni, 100 Protestan Ermeni, 18 bin 000 Müslüman ile 400 Yahudi yaşıyordu. Ankara Ermenilerinin geçimi tiftik ipliği üretimi, ticaret ve zanaatkârlıktı.

Zengin Katolik Ermeniler kentin en lüks ve değerli mahallesi olan Hisarönü'nde, üç-dört katlı, muazzam konaklarda oturuyor, nüfuslarıyla orantısız bir sermayeyi kontrol ediyorlardı. Osmanlı devletine bağlıydılar. Milliyetçi fikirlere sempati beslemiyorlar, hatta Ermeni olarak adlandırılmayı bile reddederek kendilerine "Katolik Milleti" diyorlardı. Türkçe konuşuyor, Türkçeyi Ermenice harflerle yazıyorlardı.

1914'de Cihan Harbi öncesinde Valiliğin açtığı kampanyaya en çok yardımı yine Ankaralı Katolikler yapmış, Osmanlı ordusuna bolca para ve yük hayvanı bağışlamışlardı. Şehrin daha yoksul Ermenileri ise Bentderesi'ndeki Tabakhane semti ile Hacıdoğan Mahallesi'nde otururlardı. Onlar Katolik değil gregoryendiler. Rumlar ise Çıkrıkçılar Yokuşu ile Işıklar diye adlandırılan bölgedeydi. Denizciler Caddesi çevresindeyse Yahudiler yaşıyordu.

1915 Temmuz ayında Ermenilerin sürgüne gönderilmesi kararına Vali Mazhar Bey karşı çıkınca onu hemen emekliye sevk edip yerine Mustafa Atıf'ı atadılar. Fanatik bir milliyetçi ve Ermeni düşmanı olan Atıf, tehciri hemen başlattı. Temmuzun sonunda önde gelen Ermeniler tutuklandı, aralarında Osmanlı Bankası Müdürü'nün de olduğu 15 ile 70 yaş arası tüm Ermeniler, Beynam Boğazı'nda öldürüldü. Burası köylülerin bugün de "gâvur-ölenin-dere" diye adlandırdıkları kurumuş dere yatağıydı.

Ağustos başında kadınlar, çocuklar, tüm Ermeniler isimlerini karakola yazdırmaya

zorlandılar ve Ağustos'un ikinci haftasında tehcir edilerek şehir çıkışında öldürüldüler. Ağustos ortasında Protestan ve Katoliklerin tehcirden muaf olduğu söylentisi yayıldı. Nitekim İstanos'dan zincirlenmiş olarak getirilenlerden Protestanlar serbest bırakıldı ama Gregoryenler tehcir edildi. Katoliklere ise İslam'ı kabul ederlerse kıyımdan kurtulacakları vaat edildi ama onlar bunu kabul etmedi.

Ağustos ayının son cuması Katolik erkekler tutuklanıp sürülürken, kadınlar tren garına getirilip oradaki depo ve samanlıklara hapsedilir. İslam'ı kabul edenler, geri getirilip şehrin önde gelenlerine verilir. Karşı çıkanlar Suriye ve Irak'a sürülür. Sokakları dolaşan tellallar, kocalarını görmek isteyen kadınların hemen hazırlanıp istasyona inmesi gerektiğini duyurur. Bazıları buna inanır. İnanmayanlar evlerinde değerli ne varsa yağmacıların eline geçmemesi için tahrip etmeye başlar. Kadın ve çocukların bir kısmı gözaltına alınır, diğerleri sürgüne gider.

30 Ağustos günü Ankara piskoposu, 18 rahip ve 853 önde gelen Katolik elleri bağlı, dua kitapları verilmeden Ankara'dan çıkarılır. Önce tehcir edilir sonra katledilirler. İkinci kafilde ise 9.000 Katolik vardır. Geride bir kaç kadın ve asker karısı kalır. Ardından tüm kiliseler, Manastırlar, okullar, evler ve dükkânlar önce yağmalanır ardından yakılıp yıkılır. Arşivlere göre 17 Eylül 1915'e kadar Ankara vilayetinden sevk olunan Ermeni nüfus 21.236'dır. Tehcirden sonra Ankara Ermenilerinden geriye önemli miktarda taşınır/taşınamaz servet kalır. Bu servet için 1916 baharında Ermeni mahallesine yüzlerce atlı araba gelir; altı aydan fazla süren bir "çalışma" ile yüzlerce dükkân, üç katedral, yedi-sekiz kilise ile okul ve evlerden toplanan yüzlerce vagon dolusu eşya trenle İstanbul'a taşınır.⁵

Ankara Yangını

13 Eylül 1916 gecesi başlayan Büyük Ankara Yangını sebebiyle Ankara'nın merkezi 19 mahallesinden 8'i tamamen yandı. 15 Eylül sabahı sona eren Büyük Ankara Yangını'nda yoğunluklu olarak Hristiyanlara ait 1.033 hane, 935 dükkân, 7 kilise, 2 cami, emval-i metruke rejisi ve 3 hastane tamamıyla yandı. 5 kişi ise hayatını kaybetti. Yangında evleri harap olan Rum ve Ermeniler şehirden ayrılmaya ve yurt dışına göç etmeye başladılar.

Yangın sırasında ilk harap olan mahalleler, çoğunluğu boş hanelerle dolu Ermeni Katolik mahalleleri oldu. Ardından, Rum mahalleleri ve tarihi Aziz Klementos Kilisesi, Aziz Nikolaos Kilisesi ile Aziz Georgios Kilisesi mahalle sakinlerinin tüm çabalarına rağmen tamamıyla yandı. Rumlar, evlerinde kalan kıymetli eşyalarını kurtarmaya çalışıyorlardı. Yangın, çevredeki Türk mahallelerine sıçrayınca söndürme çalışmalarına katılmak mecburi hale getirildi. Böylece, tamamen harap olmuş Rum ve Ermeni mahallelerinin yanında, asgari düzeyde Türk mahallelerinin bir kısmı yanmış oldu.⁶

Ankara Yanıyor

⁵ AKALP İrfan, "109 Yıl Önce Ankara: Tehcir, Büyük Yangın, Toplumsal Yıkım", <https://solfasol.tv/>, 01.01.2025.

⁶ BAŞDEMİR Alican, "Ankaralı Gayrimüslimlerin Trajedisi: Büyük Ankara Yangını", <https://gazetebilkent.com/>, 18/12/2015.

13 Eylül 1916 gecesi herkes uykuya daldıktan sonra Emekli Binbaşı Ferid Bey'in emrindeki askerlerin kaldığı evden sesler yükselir. Yangın çıkmıştır. Evin bitişiğinde henüz bir yıl önce yetim ve öksüz kalan çocuklar için açılmış olan yurt (Dârüleytâm) vardır. Çocuklar hızla dışarıya çıkarılır. Yangın söndürme çalışması başlamış görünmektedir. Başka anlatılarda yangının, Dârüleytâm bitişiğinden değil de Katolik Ermeni mahallesinde başlamış olduğu ve hatta 13 Eylül'de değil 11 Eylül'de başladığı da söylenir. Döneme ait belgeler yoluyla kesin bir sonuca ulaşmak mümkün değildir, ancak yangının birkaç ayrı noktada başladığı bilgisi, anı ve tanıklıklarda tekrarlanan ciddi bir iddiadır. Ferid Bey'in emrindeki askerlere yangın sonrasında ulaşamaması da kundaklama şüphesini artıran bir faktördür.

O gece Ankara'da rüzgar yoktur. Yangının tahmin edilenden çok daha yüksek bir hızla yayılması ve şehir merkezinin neredeyse tamamını sarmasını, sokakların çok dar olmasına, ahşap evlerin birbirine çok yakın olmasına bağlayanlar olmuştur. Şehirdeki tulumbacı sayısı da yetersizdir. O dönemde devlet için Ankara'ya oranla çok daha önemli bir konumda bulunan Eskişehir'den istenen takviye, ancak 14 Eylül akşam üstü şehre vardığında yangın zaten tüm şehri sarmış durumdadır. İtfaiye yangını durdurmakta etkili olamaz. Bu durumu Refik Halit Karay, "yangın yakacak başka şey bulamayınca kendiliğinden söndü," diyerek özetlemiştir.

3 gece 2 gün boyunca söndürülemeyen bu yangını "körükleyenler" olduğuna dair tanıklıklar vardır. Tanıklar, evlerin ve dükkanların üzerine ya da sönmülenen alevlerin üzerine gazyağı döküldüğünü ve yangını söndürmeye çalışanların engellediğini anlatırlar. Örneğin, yangının çıkış noktasından uzak Aziz Nikolaus Kilisesi'ne doğru yaklaştığını gören Ortodokslar neredeyse kiliseyi kurtarmışken, kurtarma çalışması yürüteceklerini söyleyen bir grup gelip, kiliseye su yerine gazyağı döker. Bu sırada papazı da darp ederler. Benzer şekilde bugün Ulus Çarşısı'nın bulunduğu yerde yer alan Rum Metropolitliği'nin arşivleri de yanıp kül olur. Ermeni cemaate ait mahallede de yanan evlere su yerine gaz yağı döküldüğünü söyleyen tanıklar bulunmaktadır.

Polis teşkilatı, Dahiliye Nezareti (İçişleri Bakanlığı) ve hükümet arasında o dönemde geçen yazışmalar, yangın sırasında polis teşkilatının zafiyet içinde olduğunu gösterir.

İktidardaki İttihat ve Terakki Partisi tarafından Ankara'ya özellikle gönderildiği bilinen polis şefi Mustafa Durak'ın emrindeki polislerin, yangına bilinçli şekilde müdahale etmediği konusunda şikayetler gelmiştir. Benzer şikayetlerin aynı dönemde Anadolu'nun 20 ilinde çıkan/çıkartılan yangınlarda da gelmiş olması, bu yangınların İttihat ve Terakki Partisi'nin sürgün ve yok etme politikalarıyla ilişkisine dair bir gösterge olarak yorumlanabilir.

Yangının yayılmasıyla beraber yağmacılar da devreye girer. Sivillerin katılımıyla süren söndürme çalışmaları arasında eşyalarını taşıyıp kurtarmaya çalışanların mallarının bir kısmı yağmada yitip gider.

Yangın söndürüldüğünde özellikle Hristiyan cemaatlerin yaşadığı mahalleler tamamıyla zarar görmüş ve neredeyse küle dönmüştür. "İmkani olanlar iki gün içinde ev kiralasın" direktifi gelir. Müstakil evlerini bırakan çoğu kişi, tek veya iki odalı dairelere taşınır.

Taşınacak durumu olmayanlar için Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) çadır gönderir. Ancak çadırların büyük çoğunluğu gerek olmadığı gerekçesiyle iade edilecektir. Bu iadenin bilinçli şekilde Hristiyan nüfusun şehirde barınmaması için mi, yoksa çadır sayısını 1914 nüfus sayımına göre belirleyip, 1915'te başlayan tehcir ve katliamın şehirdeki Ermeni nüfusu büyük oranda yok ettiğini hesaba katmayan bir bürokratik hata mı olduğunu bilmek zor. Bilinen şu ki 1916 Ankara Yangını, Hristiyan cemaatin evleriyle ve yurtlarıyla olan bağına iktisadi, siyasi, kültürel ve toplumsal olarak tamamen koparmıştır.

Toplumsal Tarih Dergisi'nin Kasım 2012 tarihinde yayınlanan 227. sayısında Taylan Esin tarafından kaleme alınan "1916 Ankara Yangını" başlıklı yazısında; o dönem Ankara'da yaşayan Rum ailelerin kızlarından Evdokya Epeoğlu'nun yazdığı "Kayıp Vatanımdan Hatıralar" ve Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nin 296 no.'lu kayıtında mevcut 1902 Ankara doğumlu olan ve 1922'ye kadar Ankara'da yaşayan Bayan Karasuli'nin anlatılarına dayanarak aktardığı bilgiler şu şekildedir.

Yangın başladığında, Epeoğlu'nun ailesi Esat bağlarındadır. Şafak sökerken, babası İlyas, bağlardan inerken, Ankara düzlüğünün üzerinde, Katolik mahallesi yakınlarında, kara bir duman sütunu görmüştü. Çok korkunç bile gözüксе kendi oturdukları mahalleye çok uzaktı. Küçük Evdokya'yı ağabeyinin gözetimine bıraktı. Şehre yaklaştıkça dumanın kesifleştiğini ve gökyüzünün karardığını gördüler. Evdokya'nın Ankara'dan hatırladığı tek şey yangının bağlardan görüntüsüdür:

" ... duman sütununun görüntüsü çok net hafızamda. Annemler bağlardan Ankara'ya indikten sonra, kardeşim bana yoğun dumanı gösterdi. ... beni elimden tuttu ve bağdaki komşumuz Halime Kadın'a gittik. Ona dumanı gösterir göstermez, kadın ağlamaya başladı. O zaman ben de gözyaşlarına boğuldum. Kadın beni kucakladı ve pencereden uzaklaştırdı."

Karasuli ise, günü ve tarihi dahi hatırlar: "1916, [Rumi] yirmidokuz Ağustos pazartesi günü. Sabah yeni kalktığımızda, havada bir bulanıklık ve gökyüzünde kırmızı alevler vardı. Ne olup bittiğini herkes birbirine soruyordu. Yangının Ermeni mahallesinde başlamış olduğunu öğrendik."

Kızkardeşini bir tanıdığa emanet eder ve oradan anneannesini görmek için Aziz Klementos Kilisesi'ne giderken, yolda dükkânlarını kurtarmak için çarşıya doğru koşan adamlar görür. Yangın tasviri en az Karay kadar canlıdır:

"Tanrım, o güzelim evleri yangının sardığını görmek, duman, tahtaların çatırtısı, alevlerin pencerelerden daireler çizerek tırmanması, tavanların gürültü ile çökmesi, yangının yanlara ayırdığı duvarların çatırtı ile devrilmesi ne korkunçtu! İnsanların sesleri, evleri kurtarmak için çabaları, [etraf] gerçek bir cehennemi andırıyordu."

Karasuli kiliseye ve İlyas Epeoğlu evlerine geldiğinde, başka şeylere de tanık olurlar. Örneğin İlyas Epeoğlu, evinin cümle kapısını açtıktan sonra, civardaki yanan ve yıkılırken yangını bastıran evleri görünce, yangının hız keseceğini düşünür ve ümitlenir, "ta ki yangını sirayet ettiren "su" [evlere] püskürtülünceye ve alevler yine her şeyi yutuncaya kadar. İyi de, yangına su yerine gazyağı sıkmakta kimin çıkarı olabilirdi!" Bunun üzerine İlyas yapacağı bir şey olmadığını anlar, evi terk eder. "Akşama kadar evimiz küle dönmüştü." Karasuli yangının hızlı ilerleyişine tanık olurken, Karay sokaklardaki eşyaların üzerine sanki "gaz dök[ül]müş, benzin serp[il]miş gibi" alevlendiğini yazar.

Karasuli şöyle anlatır: "... insanların birbiri ardına yangını söndürme çalışmalarını bıraktığını ve vazgeçmeye başladığını gördüm. Bazıları ne oluyor diye sordu. Başlarındaki adam, ateşi söndürmelerini yasaklamış ve evleri yanmaya terk etmişti, soranlara (cevaben) bunu söylediler."

Yangını bulunduğu yerden seyreden Karasuli, Ermeni Katolik mahallelerinin ortadan kalktığını ve yangının diğer bir çarşıya, Kazancılar'a ve "ahşap, işlemeli bir tembolusu⁷ olan meşhur" Aziz Nikolaos Kilisesi'ne doğru ilerlediğini görür. Ortodokslar, kilisenin yanmasını önlemek için olanca güçleriyle, dış cephesini halılarla örtmeyi ve ıslatmayı başarırlar. "Bir an için kurtulduğunu sandık. İnsanların yüzünde sevinç ve memnuniyet ifadesi belirdi. O anda bir grup Türk köşede peydahlandı. Kiliseye doğru geldiler. ... Bize doğru gelip nasıl gittiğini sordular. Annemin eniştesi, dayım Abraam Pashalidis "Şevketlim kurtarıyoruz" diye cevap verirken, cümlesini bitirmesine fırsat vermeden ... öyle bir tokat attı ki, dayım sarsıldı.

"Bırakın yansın hınzır gâvurlar daha örnek almadınız mı, dağılın burdan" diye öfkeyle bağırdı ve gitti." Epeoğlu şöyle anlatır: "Ancak jandarmalar onları görür görmez çatıdan indirdi, papaza bir tokat vurarak, bol miktarda su boca edeceklerini söylediler. Üzerine gazyağı dökülür dökülmez, kilise çıra gibi alev aldı."

Bunun üzerine söndürmekten vazgeçen Ortodokslar kiliseye girer ve Aziz Klementos'a nakletmek için başta ikonalar olmak üzere taşıyabilecekleri ne varsa alır. Karasuli, Aziz Nikolaos ile Klementos arasında akşama kadar dokuz kez gider gelir. Yangının parlaklığından karanlığın çöktüğünü bile anlamazlar. Karasuli, bir süre sonra büyükannesine ait ikonaları Klementos'tan alıp evine döner. Babası sürgündedir, anne ve büyükannesine yardım etmesi gerektiğini düşünür. Büyükannesinin evine iki üç kez gidip özel eşyalarını da kurtarır.

"Son kez gittiğimizde avluya yanmış kiriş parçaları düştü. Söndürmeye koştuk ve nefesimizi kesen korkunç duman, yangının artık çok yakın olduğunun habercisiydi. Neyse ki o sırada büyükannemin kuzeni İoannis Karakas oğlu Lefteris ile geldi. Büyükannemi aldılar ve bir taraftan da hızlıca eve koşmamı istediler – çünkü Kazancılardan gelen yangın oraya doğru ilerliyordu. Büyükannemin yatak ve yorganından hazırladığım son dengini sokağa çıkararak oradan ayrıldım."

Eve vardığında, annesi sinir krizi geçiriyordu. Yangın, eşinin sürgünde olması, kendi hastalığı ve son aylarda yaşadıkları yüzünden oluşan gerilimi, had safhaya çıkarmıştı; 14 yaşındaki Karasuli, sorumluluk alması gerektiğini hisseder. O sırada, sokakta babasının kuzeni Anastasya Karakas'ı bazı eşyalarla aşağı inerken görür, Hergele meydanına gittiklerini öğrenir. "İçeri koştum, annem ve kızkardeşimi aldım; yanımıza, başta yiyecek ve battaniye olmak üzere bulabildiklerimizi aldık ve Anastasya ile beraber, herkesin gittiği meydana indik." Annesinden evin anahtarını gizlice alır, aileyi Hergele Meydanı'na yerleştirdikten sonra, eve iki kez gidip kıymetli eşyaları kurtarmaya ve denkleyerek meydana taşımaya çalışır. Üçüncü gidişinde ise, artık gücü tükenmiştir ve yola yığılıp kalır.

Epeoğlu'nun babası İlyas ve annesi Loksandra, tabaklar, bakırlar, tavuklar dahil yangından kurtarabildikleri her şeyi denkleyip muhtemelen aynı yere, Hergele Meydanı'na götürmüşlerdi. "Denklerin üzerinde konuşmadan oturuyorlardı. Şafak sökerken kaygıları da büyüyordu. Onları birkaç saat boyunca saran felakete mi yoksa kendilerini bekleyen belirsiz geleceğe mi ağlamalıydılar? Amasya'dan ziyaretlerine

⁷ Mihrabı minberden ayıran ikonali perde

gelecek büyükanneyi karşılamadan önce hazırlamak için önceki gün bağlardan inip geldikleri koca ev artık yoktu.”

“Tek felaketzedenin kendileri olmaması yüreklerini biraz hafifletti. Hergele-önü meydanı bir insan kalabalığı ve çerçilerle kaynıyordu. İnsanlar bağırıyor, kavga ediyor, kalabalığı tekmeliyor ve kendi denklerini bulmaya çalışıyordu. İnsanlar evlerini boşaltmaya koyulmuş, özensiz denklerine her şeyden önce yataklarını, yorganlarını, kıymetli halı ve kilimlerini yerleştiriyordu. Karanlığın ve endişenin ortasında, hiç kimse, kimi takip edeceğini, kimin ailesinden ve kimin yabancı olduğunu bilmiyordu.”

“Hamal bulmak mümkün değildi, herkes yağmaya koşuyordu. Ne yapabilirsek sadece biz yapabilirdik. Annem az sonra kendine geldi, çocukları Hergeleönü’ndeki halam Eleni Karakas’a bırakarak birlikte evin yolunu tuttuk. Yolda bir Türk hamal gördük, onu yanımıza aldık, bazı şeyler taşıttırdık ve annem onu yemeğe çağırdığı zaman reddetti. “Gelemem bayan, yiyemem, ateşin sadece evleri yaktığını düşünüyorsun, insanların yaşadığı eziyeti görünce benim de içim yanıyor. Zavallı iyi bir adamdı.”

İnsanlar kargaşadan sonra beklemeye başlayınca, kaybettiklerinin daha çok farkına varmaya başlar:

“Kale gibi kalın duvarlı bir evdi. İlyas ile Loksandra’nın düğünleri bu evde olmuş, çocuklar bu evde doğmuştu. İlyas’ın buğday tüccarı olan babası iflas ettikten sonra bu evde ölmüştü. On üç yıl o avluya su getirmeye çalışmışlardı. Böylece İlyas ve Loksandra’nın sadece evleri ve eşyaları değil, daha kötüsü, kaybettiklerini sarıp sarmalayan hatıraları, özlemleri, acı ve düşleri de kül olmuştu.”⁸

Yangının çıkışı ve kundaklama şüphesi

13 Eylül 1916 gecesini Emekli Binbaşı Ferid Bey’in emrindeki askerlerin kaldığı evden sesler yükselmeye başladı. Tanıkların aktarımına göre, yangın birden fazla yerde çıktı ve aynı anda farklı noktalar kundaklandı. Ferid Bey’in emrindeki askerlere yangın sonrasında ulaşamaması da, kundaklama şüphesini artırıyor.

Dönemin resmi yazışmalarında, zafiyet gösteren başlıca kurum itfaiye olarak geçiyordu. Şehirdeki tulumbacı sayısı yetersiz olduğu için Eskişehir’den istenen takviye ekibi ancak 14 Eylül’de akşamüstü şehre varmış ve yangın tüm şehri sardıktan sonra müdahale edebilmişti.

⁸ ESİN Taylan, “1916 Ankara Yangını”, Toplumsal Tarih Dergisi, 227. Sayı, Kasım 2012.

Dahiliye Nezareti ve İstanbul hükümeti arasında geçen yazışmalarda, zafiyeti gözler önüne serilen diğer grup da polislerdi. İttihat ve Terakki Partisi tarafından Ankara'ya özellikle gönderildiği anlaşılan Polis Müdürü Mustafa Durak'ın emrindeki polisler, yangına bilinçli şekilde müdahale etmediği gerekçesiyle şikayet edilmişti.⁹

Su Yerine Gazyağı Dökülürse...

Rum yazarlara göre yangın Ermeni mahallesinde başlamıştı. Ama nasıl başladığını bilinmiyordu. Karasuli 'kundaklama' demekle yetinmişti. Epeoğlu ise "Türkler sakinliklerini koruyarak dükkan ve evlerini boşaltarak ve Hazine ile olan hesaplarını bir kerede ve tümünden mahsup etmek için ateşe verdiler. Yangın hiçbir şeyin kurtulmaması içindi. Bu ana baba gününde Rum mahalleleri de temizlenmişti. Görüntüyü kurtarmak için asgari sayıda Türk evinin de yanmasına izin verdiler" diye yazacaktı.

Bazı görgü tanıklarına göre yangının hızla yayılmasının nedeni bazı grupların yangına su değil gazyağı dökmesiydi. Refik Halit Karay da "sokaklardaki eşyaların üzerine sanki gaz dökülmüş, benzin serpilmiş gibi alevlendiğini" yazmıştı. Karasuli de "İnsanların birbiri ardına yangını söndürme çalışmalarını bıraktıklarını ve vazgeçmeye başladığını gördüm. Bazıları ne oluyor diye sordu. Başlarındakiler, ateşi söndürmelerini yasaklamış ve evleri yanmaya terk etmişti, soranlara bunu söylediler" demişti. Karasuli ardından, Ortodoks ahalinin Aziz Nikolaos Kilisesi'nin yanmasını önlemek için olanca güçleriyle, dış cephesini halılarla örtmeyi ve ıslatmayı başardıklarını aktarmıştı. Bu anlatılar ve yangının ulaşmadığı Ulus'taki Aziz Nikolaos Kilisesi'nin de yanması, yangının kasıtlı olarak gayrimüslimleri kaçırtmak için çıkartıldığı tezleriyle uyumluydu.

Önce Laterna Sesleri Kesildi

Haymana Kaymakamı iken Ankara'da Polis Müdürlüğü görevine atanmış olan Ali Cemal Bardakçı'ya göre, Muhittin Paşa'nın yerine vali olarak atanan Defterdar Yahya Galip'e göre "laterna gürültüsü Ankara'nın haysiyeti ile bağdaşmamakta" idi. Yahya Galip, Cemal Bardakçı'ya "Beni ve şehri bu laterna gürültüsünden kurtaracaksın. Ötesini sen bilirsin" demişti. "Mütareke'den bu yana devam eden taşkınlıkları önlemek için benimle gelen dört Haymanalı ile Ankara sokaklarına daldık. Aradan bir hafta geçmişti ki ortalıkta ne latalar, ne silah sesleri ve ne de sokaklarda İngiliz ve Fransız komiserlerine güvenerek serkeşlik edenler kalmıştı," diye anlatır görevi nasıl yerine getirdiğini Cemal Bardakçı.

Ankara'daki Rum cemaati, Yunan ordusu Polatlı'ya kadar geldiğinde umutlanmış, hatta orduyu karşılamak üzere bayraklar bile hazırlamıştı. Ancak ricat haberi ile birlikte umutlar sönmüş ardından da infazlar başlamıştı. Her gün 28-30 genç, Yunan esirler, asker kaçakları ve rejim muhalifi Müslümanlar Atpazarı'ndaki darağaçlarına gönderilmeye başlamıştı. 9 Eylül 1922'de İzmir geri alındığında, geride kalanların Ankara'dan çıkmasına izin verilmişti.¹⁰

⁹ <http://www.agos.com.tr/.../soykirim-tamamlayici-unsuru>, Er. Tar. 01.06.2026.

¹⁰ <http://www.agos.com.tr/.../soykirim-tamamlayici-unsuru>, Er. Tar. 01.06.2026.

Yangına Dair Veriler

1916 yangınına dair kaynak ve bilgi azdır. Taylan Esin ve Zeliha Etöz'ün bu konuda yaptıkları kapsamlı çalışma¹¹ döneme dair anlatıları, çeşitli elçilik raporlarını ve akademik araştırmaları bir araya getirilerek şu bilançoğu ortaya çıkarmıştır:

Ankara merkez kazasının 19 mahallesinden 8'i tamamen, 11'i ise kısmen yanmıştır. Tamamıyla yanan mahalleler; Hisar'ı Fukara, Hisar'ı Ağniya, Kurt, Çakırlar, Kethüda, Hacı Mansur, Yeğenbey, Mihriyar'dır. Bu mahallelerde 735 hane kül olmuştur. Kısmen yanan mahallerdeki hane kaybı ise 298'dir. Tamamıyla yanan 8 mahallenin 7'sinde yalnızca Hristiyan veya Yahudi nüfus yaşamaktadır.

1914 nüfus sayımına göre, Ankara merkezinde 69.066 Müslüman ve 14.500 Hristiyan yaşamaktadır. Nüfus oranıyla ters düşecek biçimde yanan kilise sayısı 7 iken, cami sayısı 2'dir. Yangın öncesi Ankara'da 44 cami ve 12 kilise bulunmaktaydı.

Yangın sonrası, devletin ilk resmi önlemi şehirdeki hapisane ve polis sayısını arttırmak olmuştur. Yangında mülklerinden olan Hristiyan yurttaş sayısının 8.000 ile 14.000 arasında değiştiği tahmin edilmektedir. Yangında 5 kişi hayatını kaybetmiştir. Yanan yer olan Dış Kale-Hisarönü, şehrin en gösterişli semtlerinden biridir. Yangın, varlıklı Türkleri de etkilemiştir. Yangın sonrasında kentin ortasında büyük ve sahipsiz kalan yanmış alan ancak 1950'lerde yeniden imar ve inşa edilmiştir.

¹¹ ETÖZ Zeliha ve ESİN Taylan, age, ss. 72.

Falih Rifkı Atay'ın Gözünden Ankara Yangını

Mehmet Bozkurt, Sol haber'de yayınlanan "Bir şehri yakmak: 1916 Ankara Yangını" başlıklı makalesinde, yazar Falih Rifkı Atay'ın gözünden 1920'lerin başındaki Ankara, Ankara'nın demografik durumu ve kentteki yaşamı anlatan kitabından alıntılar yaparak Büyük Ankara Yangını'nı aktarmıştır;

Falih Rifkı Atay 1923'te Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ile birlikte Ankara'ya ikinci kez geldiklerinde buranın ilkel bir Anadolu kasabası olduğunu yazar. Yollar toz toprak içindedir, otel denebilecek sadece altlı üstlü ranza usulü yatılan Taşhan ve yemek içmek türünden ihtiyaçları gidermek için de üç beş aşevi ve birkaç meyhaneden başka yoktur. Havanın kararmasıyla birlikte ahali kerpiç damlara çekilmekte ve kasaba ruhsuz derin bir karanlığa gömülmektedir. Kimi rakı sever bekâr mebuslar Çankırı Caddesi'nde dükkân denemeyecek döküntü yerlerde mum aydınlığında zaman öldürmektedir ve zaman ezanidir. Sanki vaktiyle işlediği ve giderek kabullenmekte güçlük çektiği ağır bir kabahatin utancıyla kendi içine kapanmış gibidir Ankara. Ama dikkatle okunduğunda Falih Rifkı, satır aralarında vaktiyle yaşanmış ışıltılı bir hayatın izleri de görülecektir geçmişin Ankara'sında:

"Anadolu'ya ilk çıkışım, programa göre trenle Eskişehir'e gidiyoruz. İstasyon karşısındaki otellerin en iyisinde yatak beş kuruş. Ertesi akşam Ankara... Ankara'nın zengin semtleri ve bakımlı yazlıkları Ermenilerin malıydı. Ermeni lokantasına yiyor ve Ermeni otellerinde kalıyorduk... Ankara'da kaldığımız otelin adı Santral. Lokantası iyi, yatakları temiz ve rahattı. Tehcir zamanı yıkılmış olmalıydı. Ankara başkent olduğu vakit Santral otelini ne kadar aramıştım. Altındaki ahıra at bağlanan Taşhan'dan başka kalınabilecek yer yoktu. O da gerçekten eski bir Anadolu hanıydı."

Falih Rifkı 1923'te yeniden Ankara'ya geldiğinde Hristiyan mahallerin tümüyle yok edildiğini görecektir. Sadece şehrin dışındaki bağ evleri ayakta. Ve sözlerini itiraf olarak değerlendirmemek için hiçbir neden yoktur: "Benim ilk gördüğüm Ankara'nın medenilik adına nesi varsa hepsini yakıp kül etmiştik." Bu bir benzetme değil... Sahiden yaktık!

Buna geleceğim, geleceğim de önce 20'nci yüzyılın başında Ankara'nın nüfus yapısı hakkında kısa bir not düşmek isterim. 1914 yılında yapılan sayıma göre Ankara merkez kazasında 69.000 Müslüman, 14.500 gayrimüslim yaşıyor. Gayrimüslim nüfusun 7 bini Katolik Ermeni diğerleri ise Rum-Ortodoks, Protestan ve Gregoryen ile az sayıda Yahudi Cemaat'i oluşturuyor. Yuvarlak hesap Ankara nüfusunun yüzde 22'si gayrimüslim vatandaşlardan oluşuyor. Kısa not bu kadar.

Bir Tehcir Kanunu var elimizin altında. 27 Mayıs 1915 tarihlidir. Talat Paşa icadı diyebiliriz. Ermenilerin göçertilmesine dairdir. Birinci Dünya Savaşı bütün dehşetiyle sürmektedir ve bu kanun doğrutusunda hazırlanan emirnameler bütün valiliklere tellenir. Ankara'nın da bir valisi var. Ali Mazhar Bey diyoruz. Ermenilerin devlete sadık, pek itaatkâr ve işlerine güçlerine bakan kişiler olduğunu söyleyerek tehcir emrini uygulamaya yanaşmayan Ali Mazhar Bey doğal olarak görevinden alınıyor. Bunun üzerine İstanbul, emirleri itirazsız uygulayacak birini gönderiyor. Yeni vali, daha sonra sekiz dönem milletvekilliği yapacak, Ankara'da bir mahalleye de adı verilecek olan,

Ermenilerin adının başına "imhacı" sıfatını yakıştırdıkları Atif Bey'dir. Tam adıyla buna da Mehmet Atif Tüzün diyoruz. 14 Temmuz 1915'te göreve başlıyor aynı yılın 3 Ekim'ine gelindiğinde Ermenilerin kahır ekseriyeti göçertilmiş oluyor. Arkasından, okuduklarımdan aktarıyorum; iki bin dükkân, dokuz kilise, üç katedral ile birlikte okul ve evlerdeki değerli eşyalar at arabalarıyla merkeze, İstanbul'a naklediliyor, boşaltılan mülkler emval-i metruke defterine kaydediliyor" Geride bıraktıkları mallar" diyoruz.

Uzadı biliyorum, tamam, Ankara'yı yakacağız da bunun için yeni bir valinin gelmesini bekliyoruz. Yeni valiye Dr. Mehmet Reşit (Şahingiray) diyoruz ve Mehmet Reşit için küçük bir parantez açmak durumundayım:

1916 yılının başında Çerkes Mehmet Reşit Ankara'ya tayin edilir. Öncesinde Diyarbakır vardır. Bu onun ilk yangın tecrübesi midir bilinmez, Ankara'ya gelirken geride bıraktığı Diyarbakır'daki Ermeni mahallesi kül içinde tütmektedir.

Şu da ikinci parantez olsun:

Tehcirlerin arkasından yangınlar geliyor ve şeytan dürtüyor, yangınların bir göçertme yöntemi olarak kullanılmış olabileceği gibi, göçertilenlerin geri dönüş umudunu kırmanın bir yolu olarak görülmüş olacağı akla geliyor. Neden olmasın? Tehcir sürecinde Diyarbakır ve Ankara yangınlarının dışında 16 yerleşim yerinde daha, bunlara "şehir yangınları" diyoruz, büyük yangınlar çıkıyor ve buraların gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları yerler olduğu anlaşılıyor... Neden olmasın? Parantezi kapatmış oluyorum.

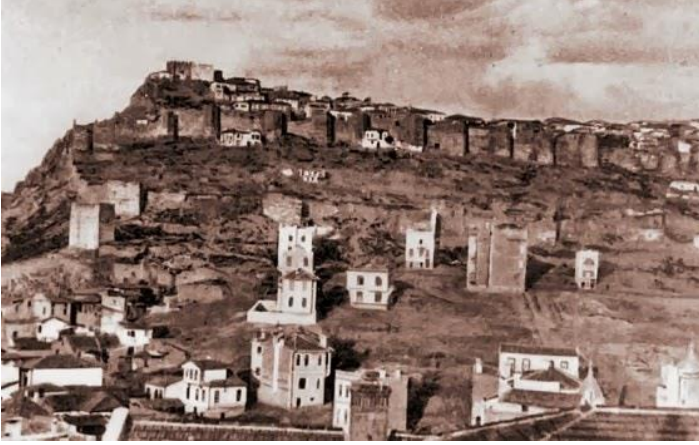
Şimdi Ankara'da Refik Halid Karay'dayız:

Refik Halid Karay, İttihat Terakki karşıtlığıyla tanınan ünlü bir gazeteci ve sonranın verimli bir romancısı. 1913'te Mahmut Şevket Paşa Suikastına bulaştığı ileri sürülerek önce Sinop'a sürgün, ardından Çorum derken en son Ankara'ya zorunlu olarak iskân edilmiştir. Her ne kadar kendisi için ıstırap verici olduğu anlaşılıyorsa da 1916'daki Ankara durağı, tarihçiler için önemli bir tanıklıktır. Zira Ankara'nın yaşadığı büyük felakete doğrudan tanıklık edip de bunu kayıt altına alan tek Türk yazardır Refik Halid. Bunları Ali Birinci'nin Refik Halid Karay, Ankara" adını taşıyan kitabından öğrenmiş bulunuyoruz. Romancı olduğunu yazmıştım. Ayrıntılara düşkün büyük bir gözlemci olduğu anlaşılıyor Karay'ın. İç acıtıcıdır yazdıkları:

"Ankara yangınına görmeyenler, Roma şehrinin nasıl yandığına, o dehşete, o kıyamete akıl erdiremezler..."

İki bin yıl önce gerçekleştiği söylenen, günümüze kadar farklı anlatımlara gelen ve efsaneye dönüşen Roma yangınına benzeterek başlıyor Refik Halid Ankara yangınına. Önce uzaktan belli belirsiz kedadili gibi küçük bir alev görüyor karanlıkta bir görünüş bir kaybolan. Sonra, çok geçmeden, havada tutuşmuş kükreyen yaralı bir devdir gördüğü.

Yangında Ankara'da sürgünde olan Refik Halit Karay yangını şöyle anlatır:

"İki gece, iki gün süren bu yangının esrarengiz bir sirayeti vardı. Giyindim, seyrine koştum. Ben oraya varıncaya kadar sekiz, on ev çoktan kızıl birer kül yığını kesilmişti. Bir saate varmadan ateş dört, beş kola ayrılmış, hatta perendeler atarak damdan dama sıçramaya, mesafeler aşmaya, harikalar göstermeye başlamıştı. Hatta rüzgâr yoktu. Fakat bir damla su da yoktu. Ateş arttıkça

havada mevzii bir rüzgâr hâsıl oldu; tahta parçaları yerlerinden koparak mancınıkla atılmış gibi vızlayarak gökte bir mitralyöz harbi yapıyordu.

Sabah olurken yangın sade birçok kola değil, birçok mahalleye de ayrılmıştı. Eşya nakline darlıktan dolayı imkân yoktu. İnsanların güç geçtiği sokaklar, mesela bir piyano veya kanepeler ile tıkanıyorlardı. Yangından kaçırılan yüz kadar piyanonun sıra sıra dizildiğini gördüm, üstlerine seçme, pahalı halılar serilmişti. Birden kocaman yanık bir kütük geldi, aralarına düştü, söndürmeye çalışacak adam yoktu. O kütük bir kundak gibi çeyrek saate kalmadı piyanoları tutuşturdu.

Ankara'nın en kibar mahalleleri, en büyük çarşısı, serveti, refahı çoktan kül kesmişti. Yolda saçları dağınık, gözleri ürkmüş ve güzellikleri atmış genç kızlara rast geliyordum; ellerinde yangından kurtardıkları eşya vardı: Lavanta şişeleri, pudra kutuları, kurdele ve dantel parçaları, kadife muhafazalar. Çocuklarını kaybeden anaların ise haddi hesabı yoktu. Evet, kıyamet o gün Ankara'da kopmuştu ve mahşer yeri bugün orası idi. Neler görmedim. Saçlarından tutuşmuş kadınlar, yolda doğuran gebeler, cübbeleri alev almış hahamlar ve bütün bu kıyamet yerinde, izbe köşeler bulup sarmaş dolaş olan âşıklar. Ne garibeler vardı. Secdeye kapananlar olduğu gibi sevgililerinin dizlerine tırmananlar ve boynuna kollarını dolayanlar da mevcuttu.

Eşya çapulculuğu kadar kadın çapulculuğu da revaçta idi. İlle kıpkızıl saçları ateşin akisleri altında alevden daha kızıl kesilen bir taze Yahudi kızına rasgeldim ki, genç ırkdaşları, üzerine pars gibi bir köşeden atıldılar ve tutunca gözlerimin önünde bir boş evin loşluğuna attılar. İşte bu minval üzere, ölenler, sevişenler, aç kalanlar ve susuzluktan bunalanlar ortasında Ankara yangını iki gün, iki gece devam etti. Nihayet önünde yakacak bir şey bulamayınca söndü. Sıra açlığa, susuzluğa, sefalete, perişanlığa gelmişti. Yangının ikinci sabahı Ankara'nın dörtte üçü ortadan silinmişti. Şehrin bütün su yolları bozulmuştu, Solfasol'dan su taşıyacak kimse bulunmuyordu.

Yangın yerlerindeki patlak borulardan çocuklar kumlu, kireçli bir iğrenç sızıntı toplayıp testilerle satıyorlardı; bunları içiyorduk; böbreklerimizden yaralıydık. Derken hava bozuldu, yangın küllerini savuran sıkı rüzgârlar arkasından yağmurlar yağdı; etraf tepelere kar da düştüğü için soğuk kendisini gösterdi. Kumlu ve kireçli sular içmekten böbrek sancısına tutulmuşum, büklüm büklüm kıvranıyordum..."¹²

¹² AKALP İrfan, age.

"...Tutuşan evlerin bağrından havaya coşkun bir fıskiye kuvvetiyle ateş ve kıvılcım fıskırıyor; Ankara'nın siyah böğründe bu yangın kan yerine alev, pıhtı yerine tutuşmuş yongalar saçan efsanevi bir dev yarasına benziyordu. Sanki bu dev, ıstırabından kıvrıyor ve nefesleri etrafa büklüm büklüm, halka halka, duman halinde yayılıyordu..."

Refik Halid'in birazdan göreceği, gökyüzü'nde mermisi alev olan mitralyöz ve mancınık savaşıdır:

"... Bir saate varmadan ateş dört beş kola ayrılarak, hatta parendeler atarak damdan dama sıçramaya, mesafeler aşmaya, harikalar göstermeğe başlar. Tahta parçaları yerlerinden kopup, mancınıkla atılmış gibi vızıldayarak gökte bir mitralyöz harbi yapar..."

Alıntının uzadığının farkındayım ama yaklaşık bir asır önce yaşanan bu felaketin insana dokunan boyutu ayrıntılarda olduğu anlaşılıyor tam da bu nedenden devam etmek durumundayım:

"... Yangından kaçırılan yüz kadar piyano sıra sıra dizilmiş, üstlerine seçme pahalı halılar serilmişti. Birden, yanan kocaman bir kütük gelip aralarına düşer. Söndürmeye koşacak adam yoktur. O kütük bir kundak gibi çeyrek saate kalmaz, piyanoları tutuşturur. Hem nasıl tutuşmak? Gaz dökülmüş, benzin serpmiş gibi... Tellerinden bin bir nağme çıkarak o kupkuru, cilalı sandıkların yanışı çok acayip olur. İnsan gibi inliye inliye, telleri ateş gibi kızararak bembeyaz dişleri sıcaktan pıtır pıtır serpilerek, feci ve tuhaf bir biçimde yanar."

Şimdi bunlar Refik Halid'in tanık olup anlattıklarıdır. Bir yerinde "gaz dökülmüş gibi, benzin serpilmiş gibi" diyerek kimi kuşklarını dile getirmiş oluyor. Böyle olunca da başka bir kaynağa başvurmanın sırası gelmiş olmalı:

Cemal Bardakçı. Murat Bardakçı'nın dedesidir. Dede Bardakçı 1921'de Ankara Emniyet Müdürüdür. Dönemin Ankara Valisi "Yahu" der "Bıktım, kafam şişti gözünü seveyim beni ve Ankara'yı şu laterna sesinden kurtar!"

Kurtarır. Rum tehciri başlar. O günden bu güne Müslüman, Müslüman oturuyoruz. Artık ne laterna ne de Piyano, bize kalan sadece üç telli saz!¹³

Yangından Sonra

Yangın, o dönem Ankara'da yaşayan Rum kökenli Karasuli'ye göre 8.000 Hıristiyan evini,106 yine Epeoğlu'na göre toplam 12.000 evi yakıp kül etmiştir. Karasuli'ler yangından kurtarabildikleri az sayıda eşya ile buraya yerleşirler. Epeoğlu ailesinin ise, yeniden başlayacak gücü yoktur. Büyükannesinin evine göçmeye karar verirler. "Dünya Savaşının tam ortasında hiçbir şey kolay değildi ve seyahat etmek hepsinden de zordu." Güçlükle bir atlı araba bulur ve Amasya'ya göçerler. Aslında hükümetin kararı da bu yöneydi. Daha 1 Eylül 1332'de, yangın sürer veya henüz söndürülmüş

¹³ BOZKURT Mehmet, "Bir şehri yakmak: 1916 Ankara Yangını", <https://haber.sol.org.tr/>, 23.10.2021.

iken, "Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti"ne gönderilen raporda, tehcir zorunluluğundan bahsedilir:

"... ne kadar hane kalacağı malum olmadığından kalan bazı gayrimüslim aileleri vilayat-ı mütecavereye dağıtmasak burada iskanları mümkün olamayacaktır. Çünkü kiş şiddetli olursa hepsi telef olacaktır." İngiliz belgelerine göre, yangından geriye sadece 100 civarında Rum evi ile Ankara çayının kenarında 50 kadar Ermeni evi kalmıştır. Oysa o sırada Ankara'da 2.000 Katolik Ermeni, 1.500-2.000 civarında Ortodoks vardır. Duruma başka felaketlerdeki gibi iskân çareleri aramak yerine, öyle anlaşılıyor ki, hükümet tehciri tercih etmiştir.

Karasuli, Kasparian gibi yangının kundaklama olduğu kanaatindedir ama nedenleri üzerinde durmaz. Epeoğlu ise soruşturmuştur:

"Kimse yangının kundaklama olabileceğinden şüphelenmiyordu. Hakikat daha sonra öğrenildi. Ankara Ermenileri ve onlardan da ziyade Katolik Ermeniler çok zengin olduğu için, şehrin önde gelen Türklerinin en büyük arzusu, bu devasa serveti, kendi adlarına 'kurtarmak'tı. Resmi kurumlar oldubittiye nasıl getirilebilirdi?" Epeoğlu'na göre, önce Gregoryen ve daha sonra Katolik Ermeni erkekleri toplanır ve tehcir edilir. Daha sonra sıra kadın ve çocuklara gelir. Ermeni ve Katolik mahalleleri boşalır. "O zamanlar küçük bir çocuk olan kardeşim Prodrinos'un yolu, bir iş için boşalmış mahallelere düşmüştü. Ahır kapılarının arkasında aç, susuz ve sahipsiz bekleyen hayvanların seslerinin bugün 88 yaşında iken bile hâlâ kulaklarından çıkmadığını anlattı."

"... sonra, Türkler, sakinliklerini koruyarak dükkân ve evleri boşalttılar ve Hazine ile olan hesaplarını, bir kerede ve tümünden mahsup etmek için ateşe verdiler. 'Yangın hiçbir şeyin kurtulmaması içindi.' Bu anababa gününde Rum mahalleleri de temizlenmişti. Görüntüyü kurtarmak için, asgari sayıda Türk evinin de yanmasına izin verdiler." Epeoğlu aynı tezi Amasya yangını için de ileri sürer: "1915'deki Ermeni tehcirinin hemen ertesinde, diğer her yerde olduğu gibi, yapılan yağmayı İstanbul hükümetine karşı meşru göstermek için Ermeni mahallesi kundaklandı. Aksi takdirde, hükümet tüm emval-i metrukeyi Hazine'ye aktaracaktı."

Ankara kundaklama sonucu mu yanmıştı? Aslında Osmanlı belgelerinde bu konuda bir ipucu vardır. Yanan binaların, içinde buldukları mahallelere göre dağılımını gösteren raporda, yanan mahallelerde toplam 6 kilise bulunmasına rağmen, hemen altındaki paragrafta yedi kilisenin yandığı belirtilmektedir. Bu maddi bir hata mıydı yoksa, yanan 7. kilise, yangına maruz kalmayan bir mahallede miydi? Böyle bir kilise var mıydı? Yeri

doğru teşhis edildiyse, Ulus'taki Atatürk anıtının yanındaki çarşının bir zamanlar yerinde bulunan Aziz Nikolaos Kilisesi'nin, 1924 haritasına göre aslında yangın alanı dışında kalmış olduğu anlaşılır. Buna rağmen yanması, hem rapordaki çelişkiyi açıklar hem de Epeoğlu'nun tezini güçlendirir. 7. kilise muhtemelen Aziz Nikolaos Kilisesi'ydi ve kundaklanmıştı. Tuhaf olan, Refik Halid'in anılarında bu durumdan, hatta olasılıktan söz etmemesidir. Bilmiyor olamazdı, öyleyse neden bahsetmemişti?

"Angora, Kemalistler 1920'de oraya yerleştiklerinde, hatta daha sonraları, 1923'de ilk kez gördüğümde, ağır ağır can çekişerek ölmeye mahkum olmuş gibiydi. Eski semtlerde, Türk kentlerinin o bilinen hoş, çekici havasından eser bile yoktu. Zeminin korkunç engebeleriyle birleşen nemli sokakçıklar, ayakta durmayan viran evler, delik deşik, alt üst olmuş kulübeler, boş arsalar, yıkık duvarlar, harap hanlar, çukurlar, su birikintileri, döküntüler, pislik ve bu korkunç yıkıntıda, yırtık pırtık giysiler içinde bir kalabalığın ürkütücü sefaleti. ... 1918'de (1916 kastediliyor) orada iki bin ev alev alev yanmış. Ve şimdi onların kent merkezindeki yerlerinden geriye, mantar ve böğürtlenlerin istilasına uğramış boş bir alan kalmış."¹⁴

Dönemin gazetelerinde yangın haberleri oldukça fazla yer kaplamamıştır. 1916 Büyük Ankara Yangını, 13 Eylül'de başlayarak 2 gün süren yangına Tercüman'ı Ahval, Takvim-i Vekayi gibi dönemin önemli gazetelerinde yer verilmemiştir. Yangının bilançosu ağır olmasına rağmen olay, Ankara'da çıkan yerel gazetelerden birkaçı dışında haberlere konu olmamıştır. Bu durumun en önemli sebebi olarak 7 Ağustos 1914 tarihli Başkomandanlık Vekâleti tebliği gösterilebilir. Zira tebliğde "... içte ve dışta kötü etkisi olabilecek tüm maddeler[i] (tren ve vapur kazaları ve yangın haberleri dahil) ..." sansürleme yetkisi Başkomutanlık bürokratlarına bırakılmıştı.

Sansürün resmiyete büründüğü bu tebliğle yakın dönemlerde Anadolu kentlerinde çıkan/çıkarılan yangınlara dair haberler de önlenmiştir. Tebliğden kısa süre sonra 61 maddelik bir Sansür Talimatnamesi de yayınlanmıştır. Talimatname savaşın basın üzerindeki baskısıyla birleşince, ne 1916 yangını ne de geri kalan toplumsal olaylar "ordunun zafer hikayeleri"nin önüne geçememiştir...

1916 yangını ile zenginliğinin silinip süpürülmesine dair son izlerin de ortadan kaldırılmasıyla 'köhne Anadolu kasabası' tanımlamasına gerçeklik kazandırılan, bir zamanların ıssız ve sıkıcı kasabasından modern ve Batılı bir şehir yaratılması işine 16 Şubat 1924'te Şehremaneti'nin (belediye) kurulmasıyla başlandı. Gelişmeleri, 1924 tarihli Lörcher Planı, 1925 tarihli İstimlak Kanunu, 1926 tarihli Emlak ve Eytam Bankası ile finansman kaynağının yaratılması izledi.

Yapı malzemeleri sağlayan fabrikalar ve amele evleri yapıldı. İstanbul'dan davet edilen Vedad (Tek), Guillio Mongeri, Kemaleddin Bey, Muzaffer Bey ve Arif Hikmet (Koyunoğlu) gibi Selçuklu ve Osmanlı unsurlarının Batılı unsurlarla harman edilmesinden oluşan neo-klasik üsluptaki "Milli Mimari" akımının üstatları, devletin ve halkın tüm olanaklarını seferber ederek Ankara'nın en önemli kamu binalarını inşa ettiler ancak Cumhuriyet'in 'Yeni Mimari' diye anılan kendi özgün mimari üslubunu bulması ancak yabancıların katkısıyla olacaktır.

¹⁴ ESİN Taylan, age.

1927 yılında, aslında yabancılardan nefret eden ama eski bir belediyeçi olarak planlı imara inanan Şükrü Kaya ve Ankara Valisi Asaf Bey, "istemeye istemeye" Batılı uzmanlara akıl danışmak için Berlin'e bir komisyon gönderdiler. Komisyonun görüştüğü 75 yaşındaki mimar Profesör Ludwig Hoffmann Türkiye'ye gelemeyecek kadar yaşlı olduğunu söyledi ve yerine Berlin Güzel Sanatlar Akademisi ve Mühendislik Mektebi öğretim üyesi Herman Jansen'i önerdi. 1928'de açılan uluslararası yarışmayı, Mustafa Kemal'in ağırlığını koymasıyla kazanan Jansen'in planı ile Ankara dev bir şantiyeye dönüştü. Jansen'i Clemens Holzmeister, Ernst Egli, Theodor Jost, Martin Wagner, Martin Elsaesser, Bruno Taut ve R. Oerley gibi mimarlar izledi.

Hepsi dev ölçekli projeler yüzünden arsa fiyatları yüzde 1000 ilâ 4000 artmış, rüşvet ve yolsuzluk hikâyeleri ayyuka çıkmıştı ama 1930 yılına gelindiğinde bugün hâlâ kullanılan kamu binalarının ve bankaların tümü tamamlanmıştı. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın etkisiyle tüm Türkiye'de yatırımlar dururken Ankara'da kişi başına belediye harcamaları, Afife Batur'a göre 1927'de Türkiye ortalamasının 28 katı, 1931'de 23 katıydı. Başka bir deyişle, "modern ve Batılı bir başkent yaratma" hedefine ulaşmak uğruna tüm ülke ihmal edilmişti. Çünkü bu proje basit bir kültürel öykünme değildi, aksine ulus-devletin kurucu unsurlarından biriydi.¹⁵

1916 yılı Eylül ayında Ankara'da çıkan bu yangının dışında tüm Osmanlı coğrafyasında özellikle azınlıkların yaşadığı bölgelerde eş zamanlı ve nedeni bilinmeyen bir dizi yangın daha çıkmış/çıkarılmıştır. Bu yangınlar özellikle Ermeni ve Rum kökenli vatandaşların tehciri ile birlikte düşünüldüğünde oldukça manidardır. Bu yangınlar;

24 Ağustos 1914 yılında Edirne'de çıkan yangın Rum mahallelerini etkilemiş, 1200 ev ve 4 kilise kül olmuştu. 27 Ağustos 1915'te İzmit'teki Ermeni Mahallesi'nde çıkan yangın ise, tehcir edilen Ermenilerin geride bıraktıkları evlerde başlamış ve 300-400 ev yandıktan sonra söndürülmüştü.

13-18 Eylül 1922'deki İzmir Yangını'na eşzamanlı olarak, Meclis'te "terk edilmiş mallara hazine adına el koyma önerisi" görüşülüyordu. 1925 tarihli Bakanlar Kurulu Kararıyla da 'gayrimüslim' mallarının hayır kurumlarına ve özel idarelere devri yasalaşmıştı. 25-27 Ağustos 2000 tarihinde ise Sayıştay binasının 'arşiv' kısmında çıkan yangın 4 günde söndürülebildi. 10 yıl saklanması gereken dökümanlar küle döndü. Ankara Büyükşehir Belediyesi İtfaiye Dairesi'ne yangını söndürmekte gecikilmesi üzerine açılan dava, 2008'de zaman aşımına uğradı.

Yangınlar, Ankara örneğinde de olduğu gibi el koyarak birikimin, hafızanın iktisadi veya sosyal tüm yönleriyle yok edilmesinin en kestirme yöntemlerinden biri olarak karşımıza çıkıyor. 1914-1918 yılları arasında Hristiyan mahallelerinde ya da Hristiyan nüfusun yoğun olarak yaşadığı mahallelerde kasıtlı olarak çıkarıldığı düşünülen yangınlar:¹⁶

¹⁵ <http://www.agos.com.tr/.../soykirimin-tamamlayici-unsuru>, Er. Tar. 01.06.2026.

¹⁶ ETÖZ Zeliha ve ESİN Taylan, age, ss. 57-91.

- 12 Mart 1914 ve 21 Temmuz 1915 Amasya. Özellikle 21 Temmuz 1915 tarihli ikinci yangının tehcir sonrası boşalmış haldeki Ermeni evlerinin bulunduğu mahallelerde gerçekleştiği bilinmektedir.
- 3 Mayıs 1914 Kastamonu. Yangın Kastamonu'nun büyük gayrimüslim mahallelerinden olan Cebrail Mahallesi'nde çıkmıştır. Ermeniler o dönemde tehcir edilmemiştir ve yoğun olarak Kevser Mahallesi'nde yaşamaktadırlar.
- Mayıs 1914 ve Ocak 1916 Tokat. 1914'teki ilk yangında Çarşı'nın büyük bir kısmı ve kent merkezinde 3 han ve 100'e yakın dükkan yanmıştır. Dükkanların çoğu o dönemde bakırcılık, satencilik, ipek ticareti, boyacılık yapan Ermenilere aittir. 1916'daki yangında da evler, dükkanlar ve bir han zarar görmüştür.
- 19 Ağustos 1914 Diyarbakır. Hububat Pazarı'nda gece çıkan yangında devlet görevlilerinin ihmaline ilişkin soruşturma yapılmıştır. Müslümanların mallarının kurtarılmasına izin verildiği, Hristiyanlara ve özellikle Ermenilere ise izin verilmediği hatta mallarının siviller tarafından yağmalanmasına göz yumulduğu ve bizzat askerlerin de yağmaya katıldığı yönündeki iddialar hükümetin soruşturma belgelerinde de yer almıştır. Yangının çarşının içinde aynı anda dört beş farklı noktada çıkmış olması kundaklama sonucu ortaya çıktığını göstermektedir. Büyük yıkıma neden olmuş ve diğer yangınlara kıyasla en iyi belgelenmiş yangınlardan biridir. 1100'den fazla dükkan ve 4 han yangından zarar görmüştür.
- 24 Ağustos 1914 Edirne. Rum mahallelerini etkileyen yangında 1200 ev ve 4 kilise yanmıştır.
- 30 Haziran 1915, Bandırma. 2500 Rum vatandaşın yaşadığı Preme'de çıkan yangında 800'ün üstünde ev, 100 kadar dükkan ve 3 kilise yanmıştır.
- 23-24 Ağustos 1915, Bursa.. Orhangazi'nin Ermenilerin yoğun olarak oturduğu Yeniköy nahiyesinde tehcir sonrası boşalan alanda kilisenin içinden başlayan

yangında, 1000'e yakın ev, bir kilise, iki okul, bir cami, telgrafhane ve hükümet dairelerinin bir kısmı yanmıştır.

- 27 Ağustos 1915, İzmit. Ermeni Mahallesi'nde çıkan yangın gene tehcir edilen Ermenilerin geride bırakmak zorunda kaldıkları evlerin içinde başlamış ve 300-400 ev yandıktan sonra söndürülmüştür.

- 3 Ekim 1915, Adana. Nüfusunun büyük çoğunluğu Ermeni ve Katolik olan, eski adıyla Haçın, yeni adıyla Saimbeyli'deki yangından 2000 hane, 5 kilise, birkaç okul ce 150 civarı dükkan etkilenmiştir. Bu kadar ciddi bir alanı etkileyen yangının mal ve cana verdiği zararın az olmasının nedeni Ermenilerin tehcir edilmesi nedeniyle buraların büyük ölçüde boş olmasına bağlanabilir.

- 2 Temmuz 1916, İzmir. Tire'de Rum mahallesinde çıkan yangında 2000 ev ve 450 dükkanın yanı sıra okullar, medreseler, külliyeler, okullar ve 5 cami ile 3 havra yanmıştır.

- Mart 1917, Balıkesir. Bandırma'nın Ermeni nahiyelerinden birinde çıkan yangında 100'ün üstünde ev yanmıştır.

- Nisan-Ağustos 1917, Balıkesir. Ayvalık'ta Rum mahallelerinde çıkan yangın da bölgedeki Rumların yerleri değiştirildiğine boş kalan kahvehanelerden birinden çıkmıştır. Rumların evlerinin kapılarının kırılıp mallarının yağma edildiği resmi belgelerde yer almaktadır.

- 18 Nisan 1917, Çanakkale. Gelibolu'da başka yerlere gönderilen Rumların geride bıraktıkları hanelerden 100'ünün etkilendiği bir yangın çıkmıştır.

- 27 Ağustos 1917, Balıkesir. Erdek'te çıkan yangın kasabaya büyük ekonomik zarar vermiş, 1500 ev, kilise, cami, han, hamam, otel yanmıştır. O dönemlerde Erdek nüfusunun dörtte üçü Rumlardan oluşmaktaydı.

- 1915-1917-1918, Giresun. Tirebolu defalarca kez yakılmıştır. Hem Ermeni tehcirinin ardından hem de Rumların başka yerlere yerleştirilmesinin ardından çıkarılan yangınlara yağmanın eşlik ettiği bilinmektedir.

- 17 Aralık 1917, Sinop. Yoğun olarak Rumların ikamet ettiği, kale sınırları dışında kalan Varoş Mahallesi, 1916'da Rumların başka yerlere gönderilmesinden sonra yanmış, yangından 213 bina etkilenmiştir. O dönemlerde gayrimüslimlerin kale sınırları dışında ikamet ettirildiği bilinmektedir.

- 31 Mayıs 1918, İstanbul. Cibali Yangını olarak da anılan ve İstanbul'un Fatih semtinde gerçekleşen yangında 7500 bina zarar görmüştür.

- 18 Temmuz 1918, Samsun. Kaleiçi kentin en eski mahallelerinden ve yoğunlukla gayrimüslimlerin oturduğu bir alandı. Çıkan yangın 112 eve ve çok sayıda dükkana zarar vermiştir.

Sonuç Olarak

1916 Ankara yangını söz konusu dönemde meydana gelen felaketler zincirinin bir halkası olarak ele alınmalıdır. 1914-1918 dönemi yangınlarının savaş-tehcir-iskan süreçlerinin kesişim noktasında yer aldığı ve bu niteliği ile önceki ve sonraki dönem yangınlarından ayrıldığıdır. Anadolu'nun birçok şehrinde Müslüman nüfus ile karşılaştırıldığında oldukça yüksek bir ekonomik gücü elinde bulunduran Hıristiyanların tehciri ile büyük bir servet sahipsiz kalmıştır. Bu durum bir bölüşüm mücadelesi ortaya çıkarmıştır. Tehcir sonucu ortaya çıkan bu sahipsiz servetin bir bölümü devlet tarafından savaşın finansmanında kullanılırken, diğer taraftan bu servet Müslüman nüfusun zenginleşmesine de neden olmuştur.

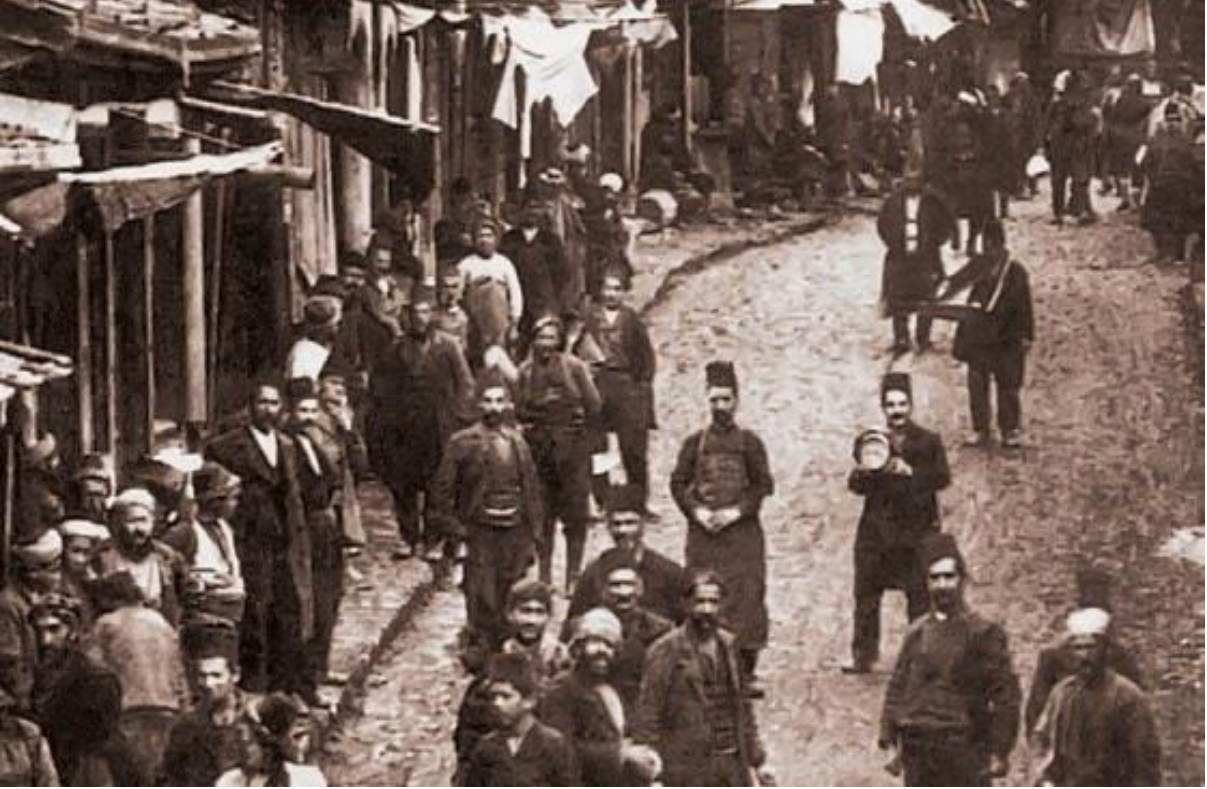
Ankara tarihinde bir milat olan bu yangın büyük maddi hasarlara yol açmakla kalmaz, Avrupalı gezginlerin bile hayret ve övgüyle anlattıkları o çok dinli, çok etnisiteli nüfus yapısını da yok eder. Yangında Hisarönü Ermeni Mahallesi gibi Rum Mahallesi de tamamen yok olur.

Anadolu'da 1915 ile 1922 arasında, bir kısmının kasıtlı çıkarıldığı söylenen böyle şüpheli 30'a yakın yangın vardır. Bunlar: Amasya, Kastamonu, Tokat, Diyarbakır, Edirne, Bandırma, Bursa, Orhangazi, İzmit, Haçin (Saimbeyli), Tire, Bandırma, Ayvalık, Gelibolu, Erdek, Tirebolu, Sinop, İstanbul Fatih, Samsun, Bafra, Havza, İzmir yangınları ile arşivlerde belgesine rastlanamayan İzmit, Sivas, Trabzon, Tosya ile İstanbul yangınlarıdır. Bütün bu yangınlarda yok olan bölgeler, çarşılar, mahalleler gayrimüslimlerin yaşadığı, çalıştığı, oturduğu yerlerdir. Yangınlara dair kaynakların sınırlı olmasının sebebiyse o dönemki gazetelerin sansürlenip yangın haberlerinin yasaklanmış olmasındandır.¹⁷

1916 yılında Ankara'da meydana gelen büyük yangın, ilk bakışta bir kentsel felaket olarak değerlendirilebilecek olsa da, gerçekte çok daha derin ve kalıcı sonuçlar doğurmuştur. Bu olay, yalnızca evleri, dükkânları ve ibadethaneleri yok eden bir afet değil; aynı zamanda bir şehrin toplumsal dokusunu, ekonomik dengelerini ve kültürel çeşitliliğini kökten sarsan tarihsel bir kırılma noktasıdır. Yangının ardından ortaya çıkan tablo, fiziksel yıkımın ötesine geçmiş; Ankara'nın yüzyıllar boyunca şekillenen çok katmanlı yapısını geri dönüşü zor bir biçimde değiştirmiştir.

Yangının en çarpıcı sonuçlarından biri, şehrin gayrimüslim nüfusundaki hızlı ve belirgin azalmadır. Ermeni, Rum ve Yahudi toplulukları, yalnızca maddi varlıklarını değil, aynı zamanda sosyal güvenlik duygularını da kaybetmişlerdir. Bu kayıp, bireysel tercihlerden ziyade, dönemin genel koşullarıyla birlikte şekillenen zorunlu bir yönelim olarak ortaya çıkmıştır. Yangının yarattığı yıkım, zaten I. Dünya Savaşı yıllarının getirdiği belirsizlik ve güvensizlik ortamıyla birleşince, bu toplulukların Ankara'dan ayrılmalarını hızlandırmıştır. Böylece şehir, sadece nüfus olarak değil, aynı zamanda hafıza, gelenek ve üretim biçimleri açısından da önemli bir kayıp yaşamıştır.

¹⁷ AKALP İrfan, age.

Ekonomik açıdan bakıldığında, yangının etkileri uzun yıllar boyunca hissedilmiştir. Gayrimüslim toplulukların Ankara ticaretindeki ve zanaat üretimindeki ağırlığı düşünülürken, bu kesimin şehirden çekilmesi ciddi bir boşluk yaratmıştır. Bakırcılıktan kuyumculuğa, manifaturacıktan küçük ölçekli ticarete kadar pek çok alanda faaliyet gösteren bu grupların yokluğu, yerel ekonominin yeniden yapılanmasını zorunlu kılmıştır. Ancak bu yeniden yapılanma süreci, kısa vadede bir toparlanma değil, aksine bir duraksama ve gerileme dönemi olarak kendini göstermiştir.

Kültürel düzlemde ise kayıplar daha da derindir. Ankara'nın çok kültürlü yapısı, yalnızca farklı inanç gruplarının bir arada yaşamasından ibaret değildi; aynı zamanda bu grupların gündelik yaşamda kurdukları ilişkiler, ürettikleri değerler ve şehre kattıkları estetik unsurlarla şekillenmekteydi. Yangın ve sonrasında yaşanan göçler, bu birikimin önemli bir kısmını ortadan kaldırmış; mahallelerin hafızası, sokakların dili ve kentsel yaşamın çeşitliliği büyük ölçüde silinmiştir. Bu durum, ilerleyen yıllarda Ankara'nın modern bir başkent olarak yeniden inşa edilmesi sürecinde dahi hissedilecek bir eksiklik yaratmıştır.

Bu bağlamda 1916 Ankara Yangını, yalnızca geçmişte kalmış bir afet olarak değil, aynı zamanda bir dönüşümün simgesi olarak değerlendirilmelidir. Yangın, Ermeni Tehciri gibi dönemin büyük tarihsel gelişmeleriyle birlikte ele alındığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında yaşanan toplumsal çözülmenin yerel ölçekteki bir yansıması olarak anlam kazanmaktadır. Bu olay, bir yandan fiziksel mekânı yok ederken, diğer yandan birlikte yaşama kültürünü zedelemiş ve farklı topluluklar arasındaki bağları koparmıştır.

Sonuç olarak, 1916 Ankara Yangını'nın ardından ortaya çıkan tablo, bir Őhrin yalnızca yeniden inşa edilmesiyle giderilebilecek tŐrden bir kayıp değildir. Bu yangın, Ankara'nın demografik yapısını sadeleŐtirmiŐ, ekonomik hayatını yeniden ŐekillendirmiŐ ve kŐltŐrel çeşitliliğini geri dŐnŐlmez biçimde azaltmıŐtır. BugŐn bu olaya bakarken, yalnızca yanan binaları değil; kaybolan yaşam biçimlerini, dağılan toplulukları ve silinen hatıraları da görmek gerekir. ŐnkŐ tarih, yalnızca ayakta kalan yapılarla değil, aynı zamanda yok olanların bıraktığı boŐluklarla da anlaşılır.

Nadir AVŐAROęLU
Haziran - 2026